

арифметику. Разом з земськими у краї існували одно- і двокласні початкові школи, вищі початкові училища, з 80-х років – церковно-приходські школи. Свої власні школи та центральні училища були у молочанських німецьких колоніях (з 1866 р. введено вивчення російської мови). Свої школи створювали болгари, у 1875 р. навіть відкрили для підготовки вчителів болгарське Преславське училище у Бердянському повіті.

З часом розвиток економіки вимагав підготовки професійних кадрів, для чого були потрібні спеціальні навчальні заклади. Створення в нашому краї ремісницького училища було пов'язане з прізвисьмом Дмитра Титовича Гнедіна. Він заклав свій маєток у с. Олександрівці і вніс 35000 крб. на будівництво училища, розроблялися навчальні програми та статут [3]. У 1883 р. воно було відкрито під назвою "Товариство покращення народної праці". Приймали бажаючих з 14 років, що закінчили народну школу. Навчалися 4 роки: 2 – у класах (мова, фізика, арифметика, механіка, народне господарство); 2 – у майстернях (готували ковалів, слюсарів, теслярів і т. д.).

На другу половину XIX ст. припадає початок освітньої та народознавчої діяльності Я.П. Новицького. З 1868 р. він учителював у Вознесенській школі, почав збирати легенди, перекази, розповіді. Налагодив стосунки з М. Драгомановим, його праці виходили у збірках останнього. Пізніше Я.П. Новицький був звинувачений в українофільстві, на деякий час йому заборонили викладати. 1880 р. він повернувся до вчителювання в Олександрівському повіті та був обраний попечителем шкіль. Продовжив вивчати історію Запорізького краю, багато подорожує. У 80-ті роки до подорожей Я.П. Новицького приєднався Д.І. Яворницький. Давня історія краю починає цікавити археологів (Забелін, Самоквасов, Уваров).

З використанням історіографічних праць та публікацій було відтворено процес розвитку освіти в Запорізькому краї кінця XVIII-XIX ст. Встановлено провідні тенденції розвитку, напрями навчальної роботи в повіті, а саме залежність розвитку освіти від історичних потреб, таких як впровадження земств та економічного розвитку, що сприяло початку підготовки професійних кадрів. З'ясовано персональний внесок видатних діячів історичної науки, без яких було б неможливим відносно швидке створення системи освіти в Олександрівському повіті.

Джерела та література

1. Карагодин А.И. История Запорожского края: 1770-1917 (документы и материалы). – Запорожье, 2002.
2. Іващенко Ю.В. М.І. Пирогов та освітній рух на Півдні України XIX ст. Збірник наукових праць. – Запоріжжя, 2001.
3. Запоріжжя в історії та культурі: матеріали республіканської наукової конференції. – Запоріжжя, 1991.
4. Корф Н.А. Отчёт члена Александровского уездного училищного совета за 1869-1870 учебный год. – Екатеринбург, 1870.

Бондарчук О. А. Развитие образования в Запорожском крае (конец XVIII – XIX века)

Эта статья представляет собой ретроспективный обзор и анализ в развитии образования в Запорожском крае в зависимости от исторических катализаторов. В работе дается характеристика большого вклада в становление образования выдающихся людей периода конца XVIII-XIX ст. Проанализированы общие статьи Устава учебных заведений Российской империи и их влияние на специфику образования в Александровском уезде.

Ключевые слова: гимназия, грамота, губерния, земство, наука, образование, пансионат, реформы, школа, церковный приход, уезд, устав, училище.

Bondarchuk O. A. The development of education in Zaporozhye region (the end of XVIII – XIX centuries)

The article deals with retrospective survey and analysis of the development of education in Zaporozhye region, depending on historical catalysts. Great contribution of the formation education development of the prominent people during the XVIII-XIX centuries is described. General articles of the charter of educational institutions of the Russian Empire and their impact on the specific character of education in the Alexandrovsk District are analyzed.

Key words: gymnasium, deed, province, zemstvo, learning, education, holiday hotel, reforms, school, congregation parish, district, charter, technical-and-vocational school.

УДК 94(151.24):008(477.6)

С. О. Телюпа

ЗНАЧЕННЯ ЯВИЩА ЧУМАЦТВА У КУЛЬТУРНОМУ ПРОЦЕСІ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано внесок чумацтва в розвитку культури регіону на основі аналізу спогадів і наукової літератури, топографічних і географічних описів Південної України, статистичних свідочств і повідомлень генерал-губернаторів. Доведено виняткове значення чумацтва як передавача культурного спадку епохи козаків.

Ключові слова: чумацтво, Південна Україна, культурний спадок.

На сьогоднішній день з одного боку досить популярним, а з іншої досить проблемним залишається питання про процес формування української культури, елементи, що були привнесені з інших культур, залежності від культур сусідніх держав та багато інших. Одним з таких малодосліджених питань постає проблема дослідження процесу передачі культурної спадщини в різні періоди розвитку регіону Південної

України. Одним з таких питань залишається момент формування культури Південної України після занепаду запорізького козацтва, що було важливим носієм націо- та культурнотворчих процесів регіону. На нашу думку, розглядаючи дану проблему не можна не звернути увагу на таке явище історії регіону та країни в цілому, як чумацтво.

Існує багато праць щодо дослідження даного явища, в яких отримали відображення питання розвитку, організації даного промислу, а також його економічне значення для населення та держави, роль у міжнародних відносинах. Невирішеним залишається питання соціального значення чумацтва та, взагалі, сприймання представників даного явища у населення. І якщо першому, тобто соціальному значенню чумацтва, в незначній мірі приділялась увага у працях різних періодів, то проблема сприйняття та значення даного явища у процесі розвитку культури регіону Південної України почала розглядатись зовсім нещодавно. Були праці, в яких дослідники намагалися дати оцінку загальному розвитку чумацтва. В більшості своїй вони спиралися на фольклорні джерела, зокрема на пісні. Першою такою спробою була дисертація М.І. Костомарова, що мала назву "Про історичне значення руської народної поезії". Для нього чумацтво уявлялося як перехідна ланка від козака до землероба [1]. Ця точка зору в подальшому була спростована вже наступним дослідником чумацтва І.Я. Рудченко у його роботі "Чумацькі народні пісні", де обґрунтовується існування чумацтва паралельно з козацтвом [2]. Достатньо ґрунтовний опис значення явища чумацтва робить Г.П. Данилевський у своєму великому нарисі "Чумаки", в якому акцент робиться не тільки на етнографічний бік чумацтва, а ще й на соціальне розшарування серед чумаків. У невеликій за обсягом праці досліджується сезонний цикл робіт чумака, в контексті чого розглядаються взаємовідносини останнього зі своєю сім'єю, іншими селянами [3]. Не можна оминати і монографію І.С. Слабеева "З історії первісного нагромадження капіталу на Україні", що повністю присвячена явищу чумацтва та його ролі у соціально-економічному розвитку України XVIII - першої половини XIX ст., хоча більший акцент зроблено все ж на економічному аспекті [4]. Що ж стосується проблеми сприйняття та значення даного явища у процесі розвитку культури регіону Південної України, то у статті А.В. Бойко "Запорожское казачество и чумацество: проблема исторического наследия последней четверти XVIII – середины XIX вв." починає розглядатись дана проблема вперше. В статті розглядаються питання пов'язаності явищ чумацтва та козацтва, їх взаємодію та взаємовплив. На основі аналізу мемуарної літератури робиться висновок про чумаків як передавачів культурної спадщини козацтва [5, с.25-26]. В подальшому ці питання були побіжно окреслені в статтях В. Горленко та Н. Стеценко, що були розміщені в історико-етнографічній монографії у двох книгах "Українці" [6; 7].

Як бачимо, значення чумацтва у формуванні культури регіону Південної України, роль даного явища як передатчика культурної спадщини від козацтва та чумацтва залишаються майже недослідженим, окресленим лише в загальних рисах при розгляді чумацтва в цілому.

Основним цілями даної статті є розгляд культурних взаємовпливів козацтва та чумацтва, роль останнього у формуванні культури Південної України в цілому.

На початку окреслення масштабів впливу чумацтва на формування культури необхідно, на нашу думку, відмітити значні масштаби промислу взагалі. На основі аналізу широкого кола мемуарної літератури, топографічних та географічних описів Південної України, статистичних свідоцтв та звітів генерал-губернаторів ми можемо стверджувати, що тільки протягом періоду кінця XVIII – середини XIX ст. чумацьким промислом в окресленому регіоні було охоплено майже 80% дорослого чоловічого населення [8]. Певна кількість населення в певний час обов'язково було залучене до чумацького промислу. Тільки за матеріалами топографічного опису 1821 року в Катеринославському повіті нараховувалось 95 чумацьких валок; у новомосковському – 136; у Павлоградському – 400; Александрівському – 155 [8, с.37]. Подібні дані спростовують твердження про слабкий розвиток чумацтва на Катеринославщині. Кількість чумаків навіть на момент занепаду промислу залишалась досить значною, що в певній мірі обумовлюється швидким темпом занепаду чумацтва. Так по загальнонародному перепису 1897 року, по чотирьом губерніях Новоросії (Херсонській, Катеринославській, Таврійській та Донецькій областям) кількість промисловців, які займалися візництвом, тобто чумаків на останній стадії свого існування, для яких візницький промисел був головним або навіть виключним джерелом засобів до існування, визначала цифрою більш ніж 24 тис. осіб обох статей; з якими налічувалось до 53 тис. членів їх сімей; тобто візництвом, як основним промислом, утримувалось більш ніж 77 тис. осіб, що складало більше 1% всієї маси сільського населення південних губерній. Крім того в тих самих губерніях візництво давав заробіток ще в якості підсобного заняття майже 14 тис. чоловік [8,101-102; 28; 78]. Таким чином, в цілому по чотирьом губерніях візництвом в більшій чи меншій мірі утримується близько 100 тис. осіб обох статей, якщо не враховувати членів родин тих, для кого візництво складає лише частину загального прибутку. По окремих губерніях нараховувалось в Херсонській губернії більше 8 тис. осіб, які займалися візництвом, повністю спеціалізуючись на даному промислі, потім в області Війська Донського – більше 7 тис. чоловік, в Таврійській губернії – більше 5 тис. чоловік і в Катеринославській – майже 4 тис. чоловік. Найбільша спеціалізація візництва спостерігалась в області Війська Донського, де більш ніж на 7 тис. представників даного промислу нараховувало лише 2 тис. осіб, які займалися візництвом тимчасово, як підсобним заняттям; подібний характер візництва в Донській області можна пояснити тим, що на той момент мережа залізниць в цій області була значно меншою, ніж в інших областях Південної України, а також її великими територіями. Навпаки, найменша спеціалізація відмічалась в Катеринославській губернії, в якій кількість постійних промисловців-візників навіть поступається кількості

візників, які займаються своїм промислом вже як справою другорядною, а саме на майже 4 тис. промисловців першої групи приходиться більше 4 тис. чоловік другої групи. В Таврійській губернії візництво, як спеціальний промисел, є значно поширеним лише в Криму, де він знаходиться в більш вигідному становищі, ніж в інших регіонах як Південної України, так і всієї Росії у відношенні як типу екіпажів, так і більшій урегульованості проїзних такс [9, с. 341-342; 21, с. 130-131]. Іншим показником чисельності чумаків можуть слугувати дані по переправам на Дніпрі Напевно найяскравішим прикладом такого міста може бути Берислав, що був розташований на переправі. За різними даними бериславська переправа щорічно пропускала від 100 (в роботі Г. Данилевського "Чумаки") до 200 тисяч (у О.С. Афанасьєва-Чужбинського в "Подорожі у Південну Росію") возів і була найзначнішою серед усіх переправ, що зумовило повну орієнтацію торгівлі в місті саме на потреби чумаків [3, с. 36; 10, с. 381].

Розглядаючи значення чумацтва у формуванні культури Південної України, ми вважаємо за потрібно відмітити, що передача культурної спадщини була важливою функцією чумацтва. В цьому відношенні більш ніж вірною виглядає точка зору М. Костомарова, який стверджував, що саме чумацтво було перехідним етапом в трансформації козаків в хліборобів.

Як козак протягом віків був ідеалом "народного малоросійського характеру", так і чумак після руйнування Січі прийняв на себе його риси. Чумак, на думку М. Костомарова, був відображенням козацького лицарства, що перебувало у стані занепаду. Обґрунтовуючи таку думку, М. Костомаров робив наголос на тому, що Україна, а особливо її південна частина, не могла відразу перейти від козацтва до землеробства. Потрібно було віднайти проміжну ланку, щоб такий перехід був поступовим. Саме такою ланкою і стало чумацтво [1, с.149-150].

Саме через це останніх довгий час асоціювали з козаками, котрі сприймалися, як борці за права народу, його визволителі, приклади вільних людей, непідвладних нічій волі. Хоча треба зразу відмітити, що М. Костомаров робив свої висновки на основі аналізу поезії. Згодом, як вже зазначалося, була зроблена спроба спростувати цю версію. Максимович не погоджувався з таким поглядом, відмічаючи, що "чумачество издавна было возным промыслом козаков". І. Рудченко, як відмічає у своїх щоденниках П.З. Рябков, теж був схильним до цієї точки зору [11]. "Это самостоятельный тип южных руссов, существовавший и во времена козачества, – и подтверждение тому можно найти в народной поэзии и в исторических актах". В актах, вже починаючи з 1665 року, року який був роком першої появи терміну "чумаки" в документах, терміни "чумак" та "козак" фігурують паралельно. Для нас в даному випадку дослідження впливу чумацького промислу на творення культури населення Південної України важливим залишається саме сприйняття населенням цього явища, а не дослідження етапів його розвитку. Принциповим залишається факт переробки старих козацьких пісень в кінці XVIII – на початку XIX ст. на чумацькі, коли замість "козаченько" почали використовувати в піснях "чумаченько". Разом з тим для народної традиції та сприйняття такого "чумаченько" він йшов в степ з валкою не тільки грошей наживати, але і славу здобувати [1, с.150].

Це є найважливішим, на нашу думку, для розуміння місця чумацтва, як передавача козацької традиції. Цікавими в цьому плані є згадки Василя Рубеля, селянина с. Білозерка, який переказав записи свого прадіда Данила Рубеля про чумакування в 1826 році. Треба звернути увагу на основі складові переказу В. Рубеля відносно чумацтва. Чітко виділяються три основних моменти: хоробрість та мужність чумаків; пригоди чумаків при зустрічі з татарами та гайдамаками; зупинки на ніч. Особливий наголос робився саме на останньому – ночівлі. Це є зрозумілим, адже чумацький шлях був, перш за все, дуже важкою роботою, де часу на розмови залишалось мало. Але залишалось багато вражень від пригод, що траплялися на шляху і часто були пов'язані з небезпеками. Все це на ночівлі під час довгих розповідей трансформувалось в суб'єкт історичної пам'яті. Саме ці ночівлі стали вагомим елементом в передачі історичної пам'яті як складової запорізького спадку [5, с.25-26].

Що ж стосується народної поезії, то в ній такого чіткого розмежування на "козак" та "чумак" немає. З одного боку, за матеріалами щоденників Рябкова, вони ототожнюються в піснях: "Ой чумаче, чумаче, в тебе кров гаряча!" Та й справді, відмічає дослідник, чумак не раз в годину народних невзгод міняв волів та вози на "бистрі коні", на "гострі списи", на "шаблі-сестриці" та на "сестриці-ладівниці" – та становився козаком. Часто траплялося, що одна і та сама людина протягом свого життя проходив всі три положення: бути бурлаком, козаком та чумаком [11].

На нашу думку, вже сам факт створення чумацького фольклору доводить непересічне значення чумацтва в культурному процесі Південної України. Дослідженням чумацьких пісень займалися М. Костомаров, І. Рудченко, монографії яких базувалися на піснях, що були зібрані ними в великих обсягах [1; 2]. До збирання чумацького фольклору звертається і П. Рябков, який зібрав певну кількість прислів'їв та приказок, що стосувались чумацької тематики [11]. Особливості чумацьких пісень в контексті української поезії в цілому досліджував Я. Новицький. Характерною ознакою пісенних збірок загалом, є велика кількість записів від жінок. Це стосується і чумацьких пісень також. Ця фемінізація призводила до того, що увага від діяча, яким у даному випадку виступав чумак, та дії (промислу чумацтва взагалі) перемішалася на почуття, зникали деталі, що характеризувала подію та місцевість, збагачувалася образність викладу. Твір поступово з історичного перетворювався на ліричний. Але не треба передчасно відмічати негативний аспект цієї особливості, тому що в контексті сучасних тенденцій щодо вивчення жіночої, побутової історії саме жінки, носійки родинної пам'яті, зберегли, трансформували згідно зі специфікою своїх уявлень про світ та

історію, частину запорозької духовної спадщини. Процес поступового переходу історичних та станових пісень до жіночого репертуару і був зафіксований Я. Новицьким [12].

Крім сприймання чумаків, як сподвижників чи наслідувачів козаків, землеробське селянство було прив'язане до землі і завжди сприймали з інтересом новини та розповіді про далекі землі та відносилися з повагою до тих, хто їх розповідав. А чумаки могли привезти новини дійсно з далеких країв, адже території, до яких простяглися чумацькі шляхи, добре досліджені. Чумаки любили поговорити про далекі землі, та старі часи чумацтва та взагалі України. Особливо ввечері біля вогнища. За ці розповіді і любили селяни чумаків. Імпонувала селянам і визнана чесність чумаків. Відмічалось, що чесність чумаків дивовижна. Господарі відпускали їм вантаж на віру. Вони рідко, продавши його, приховували гроші.

Чумаки виступали і як захисники знедолених. В'їжджаючи в села, вони віддавали частину солі вдовам та сиротам. Крім цього, в щоденниках П.З. Рябкова міститься інформація, що чумаки могли давати гроші та сіль односільцям в борг. Після всього цього, стає зрозумілим, чому чумаки завжди були бажаними гостями на весіллях та хрестинах. Перебування на цих святах чумаків було доброю прикметою [3, с.106-108]. І. Рудченко, за щоденниками П.З. Рябкова, відмічав, що взагалі народ був високої думки. "Чумаки чвалаючи ходять, а бісів проводять" – говорить прислів'я. Про шанобливе ставлення до чумаків говорять і слова звернення до чумаків у фольклорі: "славні чумаченьки", "люди на все гожі й пригожі", "чорноброві" і т.д.[11]. Чумаки постачали основні продукти харчування: хліб, сіль, риба – основні товари, що перевозили чумаків, – на ярмарки, де на чумаків завжди чекали.

В результаті даного дослідження, ми можемо зробити висновки про те, що чумацтво після зруйнування Нової Січі стало основним передатчиком культурної спадщини від козацтва до землеробів, відомого значними культурно творчими традиціями. Основними умовами, що зробили чумацтво важливим елементом культурного процесу в регіоні Південної України були велика кількість людей, які протягом свого життя займалися даним промислом, а також особливості формування цього явища, що зумовили спадкоємність традицій козаків чумаками. Але чумацтво не тільки відіграло роль передатчика культурної спадщини доби козацтва, але й зробили внесок до культурного процесу, підтвердженням чого є чумацький фольклор. Як бачимо, чумацтво, як масове явище зробило значний внесок в розвиток культури регіону не тільки як спосіб життя приблизно 80% дорослого чоловічого населення Південної України, але і як явище, що створило цілий напрям фольклорної творчості – чумацькі пісні, при дослідженні яких можемо знайти багато спільних рис з ментальністю українців.

Джерела та література

1. Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М.И. Слов'янська міфологія. – К., 1994.
2. Рудченко И. Чумацкие народные песни. – К., 1874.
3. Данилевський Г. Чумаки. – К., 1992.
4. Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. – К., 1964.
5. Бойко А.В. Запорожское казачество и чумачество: проблема исторического наследия последней четверти XVIII – середины XIX вв. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – 1998. – №3.
6. Горленко В. Гончарство // Українці: історико-етнографічна монографія у двох книгах. – Кн. 1. – Опішне, 1999.
7. Стеценко Н.С. Чумацтво // Українці: історико-етнографічна монографія у двох книгах. – Кн. 1. – Опішне, 1999.
8. Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии // Південна Україна XVIII – XIX століття / Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип.2. – 1996.
9. Семенов-Тянь-Шанский П.П. Полное географическое описание нашего отечества. Т. XIV. – Спб., 1910.
10. Афанасьев-Чужбинский А.С. Поездка в Южную Россию. Ч.1. – С.П., 1863.
11. Рябков П.З. Щоденник експедиції на Нікопольщину 1910 р. / Кіровоградський краєзнавчий музей. – Арх.1358. – Рук.88.
12. Новицкий Я.П. Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине (1874-1903 г.) // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. – Вип.IV. – Екатеринослав, 1908.

Телупа С. А. Значение явления чумачества в культурном процессе Южной Украины

В статье проанализирован вклад чумаков в развитие культуры региона на основе анализа воспоминаний и научной литературы, топографических и географических описаний Южной Украины, статистических свидетельств и сообщений генерал-губернаторов. Доказано исключительное значение чумачества как передатчика культурного наследия эпохи казаков.

Ключевые слова: чумацтво, Южная Украина, культурное наследие.

Telupa S. O. The significance of the phenomenon of "chumatstvo" in the cultural process of Southern Ukraine

In this article it is analyzed the contribution of chumactvo in the development of culture of this region on the basis of analysis of memoir and scientific literature, topographical and geographical descriptions of South Ukraine, statistical certificates and reports of governor generals. It's proved an exceptional value of chumactvo as sendev of cultural legacy of epoch of the cossacks.

Key words: chumatstvo, Southern Ukraine, cultural heritage